

UDK 821.163.4(497.6).09-31 Sušić D.
316.7:82.09-31

Primljeno: 05. 07. 2018

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Indira Durmić

VAKAT ZA "NEVAKAT": IDENTITETSKE TVORBE I POLITIKA IDENTITETA U ROMANU DERVIŠA SUŠIĆA

Identitet je tema o kojoj se intenzivno raspravlja posljednjih desetljeća, ne samo u naučnim krugovima, nego i među širim slojevima društva. Nestabilni bosanskohercegovački i bošnjački identitet, generirani paralelnim i traumatičnim procesima europeizacije i zakašnjele nacionalizacije u tom su pogledu izrazito zanimljivi istraživačima različitih disciplina uključujući i književnu znanost. Turbulentna vremena ostavljaju danak ne samo kroz materijalne tragove (ili brisanje/odsustvo tih tragova) nego i u oblikovanju identiteta u književnim tekstovima bosanskohercegovačkih pisaca. Paradigmatičan je u tom pogledu roman *Nevakat* Derviša Sušića. U radu ćemo se koncentrirati na lik Agana Babunića, Bošnjaka plemićkog porijekla, baštinika orijentalne tradicije, s fokusom na konstrukciju osobne povijesti (povezane s pitanjem dokaza zrelosti), i percepciju odnosno konstrukciju zbilje u vizuri povratnika iz tuđine, te sliku Bosne unutar tako postavljenog romaneskog (fikcionalnog) odnosno zbiljskog društveno-historijskog konteksta. Bosna za Agana predstavlja kulturalno-identitetski okvir u koji se pokušava repatrirati i iznova pronaći. U tom smislu je i naznačeni cilj rada je propitivanje na koji način ovaj Sušićev roman tematizira (i razrješava) odnos subjekta prema kulturalnim i identitetskim pitanjima. Autorovo svjetonazorsko polazište - marksistički humanizam - ujedno je nezaobilazni ugao osvjetljenja i razumijevanja odluka i postupaka njegovih junaka, bilo da je riječ o otklonu od ustaljene matrice života, ili psiho-socijalnim i rodnim aspektima njihova bitisanja. Posebna pažnja u radu posvećena je konstrukciji i reprezentaciji identiteta ženskih likova te odrednicama kulturnog pamćenja kroz primjenu recentnih teorijskih modela (Judith Butler, Michel Foucault) i saznanja, poglavito o genealogiji, rodnim i graničnim identitetima. Tako postavljen analitičko-interpretacijski mehanizam posvjedočio je da i roman *Nevakat*

karakterizira sraslost kulturnomemorijskog i identitetskog narativa svojestvenu novovjekovnoj bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnosti.

Ključne riječi: identitet, marksistički humanizam, rod, pamćenje

1. UVOD

Dvije su teorije o konstrukciji identiteta i pamćenja od kojih polazimo u ovome radu. Prva teorija podrazumijeva da je sjećanje konstrukt (a ne prirodna danost) i da je, pritom, jednako individualni i društveni konstrukt, odnosno presjek osobnog sjećanja i društvenog pamćenja (Maurice Halbwachs, "On Collective Memory" 1992). U takvoj viziji sjećanje je tačka prelamanja individualnih strategija memoriranja i društvenog oblikovanja pamćenja u kolektivni diskurs. Druga teorija, koja također proizlazi iz Halbwachsova rada, podrazumijeva da je sjećanje, ovako definirano, konstitutivni elemenat identiteta, tj. pojam o vlastitoj prošlosti se pojavljuje kao nužnost za osobno uklapanje u društvenu zbilju te projiciranje osobne budućnosti (unutar neke buduće društvene konfiguracije). Maurice Halbwachs je još početkom 20. stoljeća konceptualizirao kolektivna sjećanja kao selektivno *usvajanje prošlosti iz perspektive sadašnjosti*.¹ Ta je definicija i danas ključni element određenja kolektivnih sjećanja, iako postoje razlike u razumijevanju selektivnosti iz perspektive sadašnjosti.

Čovjek je individualno i socijalno biće stoga je pojam identiteta blisko povezan sa pitanjem o odnosu pojedinca i društva/kolektiva. Identitet se u definira kao odnos u kojemu je nešto istovjetno sa samim sobom, ali u različitim okolnostima. Identitet se opisuje i kao ukupnost činjenica kojima se individuum razlikuje od druge osobe. Treća definicija identitet određuje kao osjećaj pripadnosti nekoj zajednici koje je čovjek dio otkad postoji i razmišlja kao društveno biće. Veza između identiteta i prizna(va)nja jest ono što nas navodi na razne akcije. (Anić 1994: 425)

1 Dva su glavna pristupa dinamici prošlosti i sadašnjosti u stvaranju kolektivnih sjećanja. Prvi, "prezentistički" pristup polazi od toga da se prošlost tumači kroz leće današnjih interesa i preokupacija, što podrazumijeva instrumentalni pristup stvaranju kolektivnih sjećanja (selektivno čitanje i moguću manipulaciju predodžbom prošlosti koja najbolje odgovara određenim interesnim skupinama). Tumačenje prošlosti kroz leće današnjih preokupacija u pravilu se odnosi na nestrateska tumačenja povijesti koja određuje naša trenutna pozicija (npr. pripadnici neke etničke skupine koja je proživjela traumu će biti skloniji čitati svoju prošlost kroz leće viktimizacije, ne zbog toga što strateški žele revidirati svoju prošlost, nego što im je ta perspektiva u tom povijesnom trenutku najrelevantnija za razumijevanje trenutne pozicije). Drugi, "kumulativni" pristup nastoji pak naglasiti da je selektivno čitanje i rekonstrukcija prošlosti, bilo strateško ili ne, moguće tek do određenog stupnja što je povezano s 'tvrdokornošću' i kontinuitetom prošlosti (Coser, 1992).

Na tom tragu, definirajući sjećanje kao socioindividualni konstrukt, i identitet se – temeljen na takvom sjećanju – može posmatrati kao konstrukt, odnosno kao amalgam projekta vlastitog jastva i drugosti unutar kojeg se to jastvo kreće i opstaje; identitet je, dakle, jednako individualan koliko i kolektivan. U književnosti dvadesetoga stoljeća veliki broj autora pisao je o fenomenu raslojavanja jastva i pitanju identiteta. Primjerice, Luigi Pirandello je pisao o tisućama maski koje ljudi nose, Paul Valéry o raznim "ja" koja se u ljudima smještaju dok je Kafka pisao o nemogućnosti prepoznavanja i prihvaćanja sebe (Zlatar 2004: 21). Andrea Zlatar smatra da je po srijedi kontinuirani proces napuštanja staroga i stvaranja novoga identiteta. On se stvara u procesu razlikovanja, uspostavljanja vlastitog identiteta u odnosu na druge. Svako od nas sastoji se od različitih identiteta koji su kroz prošlost nestajali i postupno se izgrađivali.

U savremenim diskusijama o identitetu dominantna su dva oponirajuća pristupa – esencijalistički i antiesencijalistički. Prvi pristup podrazumijeva identitet kao zadanost, on je postojan i nepromjenjiv, urođen subjektu. Ni pojedinac ni grupa ne mogu utjecati na uspostavljeni identitet (Kos 2012: 222). Suprotan pristup identitetu je antiesencijalistički, koji kategoriju identiteta vidi kao promjenjivu, oslobođenu svoje invarijabilne jezgre. Antiesencijalisti identitetu pristupaju kao dinamičnom fenomenu, tj. subjekt se oblikuje i preoblikuje. Suvremena antiesencijalistička teorija tvrdi da je svaki identitet nešto što se tijekom cijelog života rekonfigurira (Paternai Andrić 2012: 48). Ti se procesi zbivaju kroz interakciju s drugima. U historijskoj perspektivi pitanje identiteta dugo je "bilo pitanje osjećaja kontinuiteta u vremenu, pitanje pripadanja i osjećaja sigurnosti. Tek u poznoj moderni ono postaje pitanje otvorenog procesa oblikovanja pripadnosti i slobodne izgradnje vlastitosti" (Džafić, Krčalo 2017: 27).

Roman *Nevakat* može, u tom smislu, poslužiti kao egzemplar tvorbe i sjećanja i identiteta. Bosansko podneblje uvijek je bilo smješa različitih identitetskih čestica, ali, isto tako, u Bosni i Hercegovini "nikad nije pravi vakat" da se progovara o identitetu, prvenstveno o kolektivnim identitetima, a da pri tome neko ne bude "povrijeđen"². U određenom smislu to je tabuizirana i enigmatična tema o onom smislu kako je na temu "bosanskog identitetskog labirinta" pisao Ivan Lovrenović:

¹ Na tragu ove činjenice javila se i ideja naslova i sadržaja ovoga rada: *Vakat za Nevakat*, najizravnije inspirisana promišljanjima Nirman Moranjak-Bamburać u tekstu *Bosanski duh i aveti postmodernizma*:

"Usuditi se misliti na identitet i razliku "sada i ovdje" u namanju ruku nije bez rizika, čak i ako razmislim da je riječ o sasama benevolentnom pokušaju da razumijem i interpretiram vlastitu poziciju trošiteljice kulturoloških artefakata (da im bar "osjetim okus" prije nego li ih kao bombone jednostavno "progutam"). Duboko svjesna ove nelagode, kao i neizbježnosti suočavanja sa njom, ipak ću braniti stav da se pitanje identiteta otvara ne kao samorazumljiva personalnost ili kolektivna samosvijest, već kao ambivalentni,

Bosna je zagonetka. Na onaj način na koji je i čovjek zagonetka – sam sebi, svaki pojedini. Kao što je, uostalom, svaka zemlja pod nebeskim svodom – Bosna, tj. zagonetka. Sa svim svojim otkrivenim licima i tajnim naslagama, svojim lijepim i mračnim čudima, Bosna je i nešto više i teže: labirint. (Lovrenović 1994: 7)

Kompleksnost Bosne i Hercegovine armirana nacionalnim razlikama i osjećajem pripadanja, indirektno i direktno je utjecala na obje dimenzije identiteta: nacionalnu (bošnjačku, srpsku, hrvatsku, jevrejsku...) i teritorijalnu (bosankohercegovačku). Svaka nacionalna kategorija u/na bosanskohercegovačkom prostoru uključuje kompleksna unutarnja i vanjska presijecanja o čemu je, također, instruktivno pisao Ivan Lovrenović:

Za prepoznavanje kulturnoga identiteta Bosne i Hercegovine od presudne je važnosti uvažavanje njegove kompozitne integralnosti. Dijakronijski gledano, posljednjih pet stoljeća kulture (i literature) u Bosni i Hercegovini ukazuje se kao stalno polagano premještanje akcenta sa prve na drugu odrednicu u ovoj dijalektičkoj sintagmi. No, neobično je važna činjenica – trajnost jedne i druge: niti je u stoljećima prividno pune izolacije bio posve izbrisan duh integrativnosti, niti se u moderno doba, na fonu sve snažnije izražene integrativnosti, potire kompozitnost. (Lovrenović 1984:35)

Sušić o bosanskohercegovačkom identitetu reflektira s esencijalističkih pozicija, potencirajući duboku ukorijenjenost u prošlosti. U njegovom viđenju, od postanaka to je kulturni, društveni i politički entitet u vječitoj borbi za opstanak. Traje u konstanti i vertikalni samorazvijanja bitka, baštineći naslijeđene i dosuđene forme duhovnog i egzistencijalnog potvrđivanja, uvijek u grču i potrebi dokazivanja, otpora uskomešanom i neprijateljskom kompleksu spoljnih i unutarnjih faktora: *Sva je Bosna na umoru od boljki iznutra i posjekotina izvana. Jauče samrtnica gledajući kako joj, na vlastite oči, razvlače i obraz i imuće.* (Sušić 1986: 11) Upravo, slučaj Agana Babunića je pokazatelj da su sve mogućnosti u Bosni primjenjive, izuzev sile i nasilja kojima je, po Sušiću, ovo podneblje suprotstavljeno svojom esencijalnom biti.

temporalizirani i dinamički odnos interdisciplinarnog suočavanja sa ovom nesamorazumljivošću identitarnih procedura, prihvaćam uvjerenje da se govor o kolektivnom identitetu najprije mora situirati u ideologiju, jer se pripisivanje identiteta jednom kolektivu zasniva na unifikaciji većeg ili manjeg broja različitih personalnosti, pa tako, osim što uvijek nekog isključuje, podliježe i etičkom nagovoru "oslobađanja mjesta" za drugost i partikularno, potisnuto i marginalizirano. Iz tog etičkog nagovora koji mi je blizak, proizilazi ona nužnost temeljnog razlikovanja između normativnog i rekonstruktivnog govora o kolektivnom identitetu, gdje se ovaj potonji trsi da nekako izmakne totalizirajućim perspektivama i omogućući dijalošku osnovu". (Moranjak-Bamburać 2001/2002: 31)

Od svog postanka pa do danas, uprkos dramatičnosti na razmeđu antagoniziranih svjetova³, bosanska svjesnost o sebi izranja iz prihvatanja drugog i drugačijeg. Takav način trajanja jeste kompleksan, ali je moguć i održiv, više prešutno, kao aksiom a rijetko kad kao javna refleksija u diskursu aktera svakodnevne komunikacije. Otuda, po svoj prilici, potiče činjenica da bosanskohercegovačka književnost preuzima ulogu centralnog prostora (opsesivne) refleksije o ovim temama i to u nerazdvojnosti kulturnomemorijskog i identitetskog kompleksa⁴. Dakle, uopće ne mora biti riječi o konkretnoj tematizaciji sjećanja/pamćenja na razinama lika/priповјedača/autora nego je po srijedi, kako to, na tragu promišljanja Renate Lachmann⁵, zapaža Enes Duraković specifičan vid "semantiziranja unutar tekstovnog sistema u novovjekovnoj bošnjačkoj književnosti. Pripovjedni tekst postaje jedna od krunskih strategija nacionalne identifikacije kojom su zahvaćene sve kulturne prakse, pa se i u književnosti, posredno, manifestira u taj napor složenih formi kulturnomemorijskog samoprepoznavanja identiteta. Književni tekstovi postaju prostori označavanja, pribiranja i okupljanja simboličkih znakova izgubljenog ili potisnutog kolektivnog bića i identiteta, ali i prostori unutarnjeg raslojavanja i diseminacije u pripovijestima koje podrivaju apriornu autoritarnost homogenog diskursa dnevno-političke legitimacije "zamišljene zajednice". U svakoj etnokulturnoj zajednici književnost je poprište ideoloških borbi, heterogenih diskurzivnih praksi i političkih interesa, različitih oblika identitarnih samoprepoznavanja koji raspršuju prividno homogeni kulturni i poetički sustav vrijednosti" (Duraković 2012: 115).

2. SVIJET AGANA BABUNIĆA

Ovaj opsežni roman kao izraz autorove stvaralačke zrelosti i suverenog vladanja romaneskno-priповјedačkom tehnikom prikazuje ambijent i ljude na jednoj od mnogobrojnih bosanskohercegovačkih povijesnih prekretnica. Unutar takvog

³ Upravo na tom tragu Enes Duraković prepoznaje Sušićeve romane kao identitetske narative par excellence: „Sušićevi romani paradigmatični su za tu neprestanu dramu traganja za iluzijom pouzdanog identiteta kojim bi se, na razmeđu svjetova, napokon saznala priroda i sastojina kolektivnog bića izloženog surovosti postojanja na historijskim razmirjima antagoniziranih svjetova i tako prevladali ambisi tradicionalnih predstava o Drugom...“ (Duraković 2012: 351)

⁴ U nizu autora koji podržavaju tezu o čvrstoj vezi identitetskog i memorijskog narativa u bošnjačkoj književnosti ističe se koncepcija kulturnopovijesne naratologije koju u svojim radovima afirmira Nihad Agić: „Selimovići, Sušićevi, Ibrišimovići junaci svojim kretanjem prostorima romana simbolički markiraju mjesta i kulturne obrasce na kojima se i unutar kojih se zbiva, lomi, nestaje ili uskrava povijesno pamćenje“ (Agić 2010: 208).

⁵ „Svaki konkretni tekst kao stvoreni prostor pamćenja konotira makroprostor sjećanja koji kulturu ili predstavlja ili uz čiju se pomoć ona pojavljuje“ (Lachmann 2002: 209).

društvenog okvira odvija se subjektivna i porodična drama Babunića. U pogledu tematske klasifikacije, roman bismo mogli podvesti pod više zasebnih kategorija; on je i društveni (govori o socijalno-političkom životu), i porodični (prikazuje povijest jedne porodice), i povijesni (govori o osmanskom razdoblju Bosne), i ljubavni (razapetost između nemogućnosti ostvarenja i intenziteta ljubavne želje), i psihološki (zahvaća psihološki svijet junaka otkrivajući i duboko raščlanjujući bolesnu ili pak traumatiziranu psihu). Kao takav, pripada *strukturalističkom romanesknom modelu*⁶, ali, kako to kaže Kazaz, „romanu koji se ne oslobađa svog mimetičkog utemeljenja i regresivne težnje za reprezentacijom društvene zbilje“ (Kazaz 2004: 101).

Na samom početku upoznajemo Agana Babunića koji se vraća iz Beča u Bosnu. Agan baštinik orijentalne tradicije, Bošnjak plemićkog porijekla, sa svim drugim kvalitetama, imao je sve pretpostavke da bude prihvaćen u europskom svijetu. Ali, iako obdaren različitim vještinama: poliglota, sposoban, školovan, dobar ratnik, ipak mu je nešto nedostajalo da se ostvari u toj sredini. Naoružan novovjekovnim moćima razuma i morala, kao kompleksna i samosvjesna ličnosti vraća se kući nakon dugog izbivanja u želji da primjeni iskustvo stečeno u tuđini i vrati ugled i dostojanstvo svojoj porodici. Njegov plan rekonstrukcije porodične zajednice zasnovan je na sinergiji evropskih novovjekovnih akvizicija (odjeci koncepta prosvijećenog apsolutizma) i još funkcionalnih patrijarhalnih običaja (odvajanje muškog i ženskog svijeta, uspostavljanje protokola i hijerarhije u odnosima, zavođenje reda tokom objeda itd.) Nametnuti koncept je prihvaćen i Agan je zauzeo poziciju lidera.

„To ćete vi pod mojom, also, komandom, učiniti. Ne radi mene, nego radi vas samih i vaše djece i unučadi. Marljivog će stizati pravična nagrada, ljenčinu bič. Vidite li ovu moju šaku? U njoj ima milosti za sve vas, ali i batina za tri ovolike porodice.“ (Sušić 1986 : 25)

Svim snagama pokušava promijeniti mentalitet kojim je okružen, prezirući ukalupljenost “stada“. Vinuvši se usamljenički iznad tegobne svakidašnjice mnogo toga što ga sapliće u stvarnosti uspijeva prebroditi, ali je nemoćan u sebi napraviti red. Doduše, u tom pothvatu potporu mu, pa makar i ‘pasivnu’, pruža porodica koja je izgubila imetak i status.

⁶ „Određenje *strukturalistički model* što ga koristi Milanja može izazvati određene nejasnoće zbog sličnosti naziva sa strukturalizmom kao književnokritičkim i teorijskim metodom. Milanjino objašnjenje opsega pojma *strukturalistički model* jasno razgraničuje ovaj kritički i teorijski metod od romana koji se realiziraju u okvirima ovog modela, mada su teorijska saznanja strukturalizma utjecala i na profiliranje hrvatske romaneskne prakse.“ (Kazaz 2004:100)

“Što te brine njegova vika i srdžba? Tamo gdje je tako dugo izbivao, drugačija se pjesma pjeva, drugačiji se hljeb jede, veći trud i bistriji razbor bogatije gradove grade. Pusti sina da zapovijeda, jer svaka njegova vrijedi dukata. Do njegove misli i zamisli niko ne dobacuje. Sam je. Teško mu je. Ne daj nikome da mu odmaže. A njega ne pušćaj na veliku vodu i u veliko nasilje!” (Sušić 1986 :88)

Energičan je Babunićev hod u zahtjevu za promjenama, a njegova napredna misao, bilo da je imala idealističko ili materijalističko izvorište, uvijek teži konkretnim rješenjima: “Kmetova nećemo imati, nego plaćene poslenike. Kmet se ne isplati. Ali plaćenik, ako ga pristojno platiš, dobacuje ti višak u krilo svakoga dana. Tako radi i Joakim kraj grada Beča...” (Sušić 1986: 87) Ali razgranati dotoci u njegovu misaonu maticu stalno su uvirali i nije ih uspijevaio uskladiti, izmiriti i, što je najbitnije u svemu, sprovesti u djelo:

„Stoga se Aganove nakane da porodicu, imanje i Bosnu digne iz mrtvila i reformira u skladu sa zapadnim predodžbama i normama napretka i civiliziranosti završavaju kao neuspjela i u nevakat pokrenuta akcija, budući da je povijest bosanskog identiteta reprezentirana u romanu kao povijest kolonizacije ali i autokolonizacije, te se i Aganov lik prikazuje kao dvostruko koloniziran.” (Denić-Grabić 2009: 79)

Modeli vanjskog svijeta nisu kompatibilni s bošnjačkim mentalitetom. Njegov nasrtaj, prečesto odveć vehementan i odsječan, na sve što je vidio kao prepreku, rezultirao je neuspjehom, te na koncu i odlaskom. Kada bi uvidjeli da u Bosni (ma koliko to u Aganovom slučaju poprimalo ciničnu konotaciju) zaista vrijedi ono: *Možeš kako hoćeš, al ne možeš dokle hoćeš* – mnogi su i prije njega odustajali. Svjetonazorska rekonfiguracija je blokirana, ali dugoročno, trag Babunićevog i sličnih pothvata, upisan u ‘kartu kolektivnog sopstva’ i kulturu pamćenja, rekuperira se u perspektivi ireverzibilnog kretanja povijesti ka modernim identitetskim konjunkturama. Da bi zaživio u zbilji svaki prosvjetiteljsko-modernizatorski projekat treba prevladati sraz između etike časti i etike dostojanstva, strogost i isključivost patrijarhalne hijerarhije mora zamijeniti onaj način života u kome svrhovitost i smislenost egzistencije kroz učešće u širokom rasponu aktivnosti nije privilegija samo povlaštene manjine (Spahić 2018: 193). Konstrukcijska pogreška Babunićeva projekta u tom je pogledu najrazvidnija na planu unutarporodičnih i muško-ženskih odnosa.

KONSTRUKCIJA I REPREZENTACIJA IDENTITETA ŽENSKIH LIKOVA ROMANA *NEVAKAT*

Rodni identitet kao jedan od društvenih identiteta, s obzirom na pripadnost ("muškost" i "ženskost") odražava se nejednako, pa su i sociokulturne implikacije tih razlika vrlo značajne. One se manifestuju u cijelom nizu odnosa, od mikrostrukture i porodice, do makrosocijalnih platformi institucija države i politike. Premda joj je u moderim društvima uplivnost donekle oslabljena, u prvom redu zahvaljujući propadanju tradicionalne patrijarhalne porodice, rodna dominacija ipak ustrajava kao jedna od najžilavijih konjunktura naše kulture koja i dalje osigurava njezin fundamentalni koncept moći - strukturni odnos, gdje pojedinci i grupe osoba muškog roda subordiniraju pojedinke i grupe osoba ženskog roda. Bitna poveznica između kulture i roda jest temeljna usmjerenost većine kultura na kontrolu i potčinjavanje žena, kao pretpostavku poretka zajednice. Fundamentalni doprinos identifikaciji i istraživanju rodni nejednakosti, te pokušaj njihova suzbijanja dao je ponajprije feminizam, koji je svoje teorijske pristupe i mišljenja usmjerio na dekonstrukciju patrijarhalne običajnosti. Glavne odrednice svoje dekonstrukcijske teorije identiteta Judith Butler iznosi u knjizi *Nevolje s rodom*. Osnovna polazišta ove studije jesu preispitivanje kategorije žene i razlikovanje između biološkog i kulturnog roda. Oslanjajući se na radove Michela Foucalta, Jacquesa Lacana, Julije Kristeve i Monique Wittig, Butler smatra da je feministički subjekt rezultat istih vladajućih struktura koje taj subjekt identificira kao patrijarhalne i protiv njih se bori. Rod je prema Butler kulturalna izvedenica, a ne nužna posljedica spola, smatra rod nije puko kulturalno upisivanje na prethodno dani spol, nego mora obuhvatiti i proizvodnju spolova (Peternai Andrić 2012: 144). Rod je performativna izvedba koja se ne događa jednom kada se rodimo, nego se konstituira nizom činova koji se ponavljaju.

Bez obzira na to što patrijarhat kao društveni odnos moći pokazuje velike varijetete u povijesti i lokalitetima, rodni odnosi moći uvjetovani su svugdje ideološkim, sociološkim, klasnim, vjerskim, ekonomskim, psihološkim dimenzijama. Historijski gledano, tvorba bosanskohercegovačkog identiteta u tom smislu je više nego paradigmatična, a što potkrepljuju i mizogine tvrdnje i razmišljanje Agana Babunića:

"Žene, glupe žene! Svaka uvjerena da neće ponoviti grešku ni jedne prethodne, a sve rade na svega dvije tri mustre, nikad kraja njihovim nesuvislostima, nikad reda ni čvrstog smisla, ah kakav čemer! I ona u Banderskom polju i ona u

Očakovu i ona u Đedicu, guzna sa sapima teretne kobile, i ona Serkizova Poljakinja, sve isto, isti prvi poljub stisnutih usana, raskrečene noge, mrtva bedra, sise, dahtanje, vrtnje karlicom gladnom oplodnje, ruke iste, riječi iste, vrisci i roknanje... isto,.. ista igra, iste suze, isti lažni ponos, pa sad – ona i mati?" (Sušić 1986: 63)

Porodica kao institucija je odraz društva i društvenih normi. Posebno u patrijarhalnim društvima ona je medij otvorenog protoka društvenih normi u prostor privatnog, intimnog (kakvim inače smatramo porodični život), no to ujedno znači i transfer dvostrukih standarda kakve nameće patrijarhalna, heteroseksualna matrica. U klasičnoj hijerarhijskoj opreci muško/žensko, na kojoj počiva patrijarhat, vrijedi sljedeći odnos snaga i moći: za muškarca se podrazumijeva aktivnost, moć, intelektualna nadmoć, bavljenje javnim djelatnostima i uopće nekim društveno korisnim radom, a ženu određuje pasivnost, vezanost uz kuću i kućanstvo, rađanje i briga za djecu. Sama porodica najdublje odražava takve dvostruke standarde omogućujući muškarcu neograničenu slobodu življenja, a ženi zavisan položaj. U takvoj zajednici žive majka Fati-Kaduna i snahe Babunića, muškarci su ti koji rade, donose većinu odluka, ali i po volji dolaze i odlaze, bez ikakvih objašnjenja. Zbog takvog načina života majka je doslovno utopljena u vlastitim frustracijama i ne krije ogorčenost na alfa muškarce u porodici (Agana Babunića i svoga muža Uzundedu):

“Žene s djecom u naramku i oko dimija, smijale se i plakale – aaj, tako znani njihovi ljudi, mrki i teški i zapušteni, izgledali su kao iz svatova lijepi i veseli, dolaziće odsad uvijek tako, bilo je i biće, ovo je zakon, ovo treba, nejma druge, pa neka se ustaje rano, neka zelenooki zmaj viče, i nosa bič u ruci, paa, dobro nam došli! Djeco letite, poljubite djedu i amidžu Agana u ruku!” (Sušić 1986: 51)

Nezavidna, i objektivno neprihvatljiva životna pozicija žene produkt je višestoljetnom tradicijom jednostrano oblikovane društvene zbilje, a pomjeranja horizonta u tom pogledu su rijetka i iznimna. Maksimum u tim relacijama predstavlja izvjesni porodični autoritet žene-majke otjelovljen u liku Fati-Kadune, koja je prenosnica između muškog i ženskog svijeta i to u doslovnom smislu fizičke i duhovne spona, jer jedino se se njena “ženska/materinska” riječ u kući uvažavala. Ona je, kako kaže Enes Duraković, „jedina imala snage da se suprostavi Aganu i njegovoj okrutnoj silini, pokušavajući da pred tom hučnom energijom sačuva vječne i nepromjenjive vrijednosti života, krhke mladice ljubavi, poštenja i prijateljstva“. (Duraković, 1998:

539) Fati-Kaduna, štaviše, odbija da ustaljenu logiku patrijarhata prihvati kao Bogom danu stvar, ne pristajući da i dalje bude bezglasna žrtva jedne dominantno muške kulture. Traumatično iskustvo braka progulilo je u vidu bijesa i odluke da se pobuni i progovori.

“Nasilja neće biti!” kaže starica svima. “Ma, šta si zavrila?” pita on gnjevito. “Zavrila, jer ja znam šta je nasilje...” “Otkud ti znaš i šta ti znaš? Šta ti to saznade sjedeći kraj pendžera?” “Znam. Mene su na silu doveli. Ja znaaam... u ovoj kući tih suza više biti neće. Šta je, što se čudiš? Jeste. Hoću i ja da kažem. Mene su na silu za tvog oca doveli. Ja nisam htjela njega. Ja sam znala ko su i kakvi su Babunići. Imala sam i boljeg i ljepšeg. I danas je živ. I da nisam nakotila vas, jazavičiju kopilad sada bih otišla njemu. Mene su svezali, pa povel...tvoj otac me pesnicom u dušek oborio.” (Sušić 1986: 274)

Običajno pravo patrijarhata legitimira i čin seksualnog nasilja. Traumatično iskustvo na silu dovedene, svezane, pretučene i nasilu obeščašćene Fati-Kadune nije samo testimonij žrtve nasilnog seksualnog čina nego, za slučaj pružanja otpora, preporučeni i kanonizirani način ‘upoznavanja’ gospodara svoga tijela i života, kojim će žrtvu za sva vremena uvjeriti da „nema moć nad vlastitim tijelom, da je njime moguće raspolagati izvana, bilo da je riječ o drugim osobama ili nadosobnom faktoru“ (Zlatar: 2004: 109).

U ograničenjima koje je ženama nametnuo patrijarhat sa svojim vrlo uskim i rigidnim poimanjem žene i ženskosti ostaju zaista tek rijetki prostori slobode i mogućeg samoostvarenja u dostojanstvu. Iskakanje iz matrice ustaljenih odnosa u romanu *Nevakat* uočljivo je, primjerice, u nepostojanju ustaljenog odnosa snaha – svekrva, gdje se umjesto dominacije javlja taktika solidarnosti. O tom specifičnom odnosu govori Alma Denić- Grabić:

„Za razliku od većine bosanskohercegovačkih romana u kojima se odnos snaha - svekrva realizira kroz dramatične sukobe i mitologizirajuće i stereotipne slike stalnih napetosti i tenzija između ove dvije žene-funkcije, u romanu *Nevakat* odnos majka, Fati-Kaduna i Dževahira, snaha odbjeglog sina Galiba, zasniva se na uzajamnoj solidarnosti i empatiji. Majčina briga i nastojanje da smiri Agana oženivši ga Dževahirom, jednaka je brizi za Dževahiru koju je bezobzirno ostavio muž na milost i nemilost svojim roditeljima. Zato figuru dvostrukog i isključivanja zaposjeda i lik Dževahire koja različitim taktikama preživljavanja (strah da se vrati kući i roditeljima iako podsvjesno zna da se Galib, muž neće vratiti i shodno tome rađanje ljubavi prema Aganu) nastoji da

pronađe vlastito mjesto iz kojeg bi se bilo moguće ponovo oglasovati.“ (Denić-Grabić 2009: 82)

U pokušaju da objasnimo koliko je moć produktivna oslonićemo se na Foucaultovo poimanje koje tretira ideju moći kao opći društveni konstrukt pa se ona samim tim direktno tiče i rodni odnosa. Foucault piše u svojoj *Povijest seksualnosti*:

“Moć nije nešto što se stječe, posjeduje ili dijeli, nešto što neko drži ili dopušta da izmakne: moć se izražava na nebrojene načine, u međuigri neegalitarnih i pokretnih odnosa. Odnosi moći nisu u položaju izvana s obzirom na druge tipove odnosa (ekonomske procese, odnose znanja, seksualne odnose), nego su imanentni i njima; oni su neposredna posljedica podjela, nejednakosti, neravnoteža koje se javljaju u potonjima, i suprotno tome oni su unutrašnji uvjeti tih razlikovanja; odnosi moći nisu na nadstrukturnim pozicijama... oni imaju izravnu produktivnu ulogu kadgod ulaze u igru.”(Foucault 1990: 94)

Prema teoretičarki Sallie Westwood (2002), rodni odnosi su takvi društveni odnosi koji podrazumijevaju “mjesto” moći. Pored “mjesnih” kategorija moći Westwoodova navodi i “modalitete moći” u koje uvrštava: represiju/prisilu, zavođenje/otpor, disciplinu/vlast, moć/znanje, manipulaciju i strategiju, te ograničenje i dr. Ovi modaliteti su univerzalni a iz njihova ugla zanimljivo je motriti lik snahe Dževahire, mlade žene sa kojom se životna sudbina poigrala dodjeljujući joj ulogu “ostavljene nevjeste”. U nimalo zahvalnoj poziciji, odolijevajući mukama i nedaćama koje je prate, ona istrajava u svojoj upornosti da ostane snaha u rodu Babunića. Sigurna u zaštitu Fati-Kadune, Dževahira igra ulogu zavodnice koketirajući sa djeverom Aganom. Svjestan njenog poželjnog tijela i ljepote, sudeći svojoj požudi, odolijeva, i ne otvara joj put ka sebi.

“Polijevajući, namjerno se nagnu tako da se isjek na tankoj košulji razmače, prsa sinuše, ali samo njemu, samo za njega, a struka dukata sa šorvanom predvodnikom kucnu u bakreni legen zvekom najavivši ljepote na kojima počiva. Zagledaše se sijevo. Njoj se u desnom rezu usana zakoti smjehuljak zova i pristanka, nagnu se još više, dojke zamalo ne iskočiše. Ona je još okom čekala odgovor. Ali se pod obrvama gospodarovim smrači.” (Sušić 1986: 53)

Premda je uloga tijela u konfiguriranju individualnog identiteta presudno važna, često se potiskuje svijest o tjelesnim osnovama funkcioniranja vlastita identifikacijskog obrasca kao istovremenog, svjesnog ili nesvjesnog, prilagođavanja

kulturalnim okruženjem ispostavljenim normama i zahtjevima. Upravo je to svjesno/nesvjesno ponašanje Dževahire dalo Aganu nove adute za prosekuciju već utvrđenih modaliteta moći. Ženskim šerom i erotičnim nastupom Dževahira je uspjela napraviti kontakt i skrenuti pažnju na svoju tjelesnost. Svjesna svoje pojavnosti iskoristila je momenat da se približi objektu požude (Aganu). Međutim, ono što je uslijedilo vratiće se kao bumerang cijeloj porodici Babunića, a to je Aganova odluka o oduzimanju nakita svim ženama u porodici.

„Vi, braćo, čujte, sve što imate, sve što vam žene imaju od zlata od srebra, bisera ili čehlubara, u novcu i nakitu, sve da ste odmah predali. Kad ustreba kojoj da se nakiti, dobiće. Uхватim li koga da bez mog znanja drži novac ili nakit, trideset mu je pritki po leđim. To – za muške. Za ženske, napolje iz kuće, po neka njen đuvegija ide za njom, put mu je slobodan, ako hoće... a ti, najmlađa snaho, zakopčaj košulju na prsima! Diži sofru, a tu struku predaćeš mi ujutru!“ (Sušić 1986: 53)

Zavođenje reda, nasilje i prijetnje članovima porodice su modaliteti moći koji su konstantno na Aganovom repertoaru. On se u toj ulozi uvijek i ne snalazi najbolje ali uporno pokušava da uspostavi kontrolu nad svim ukućanima. Oduzimanje nakita od svojih najbližih može se posmatrati sa dva aspekta: prvo da je okidač toj odluci upravo namjera suzbijanja vlastite želje i požude koju je izazvala Dževahira, a nasuprot tome javlja se misao da je pljenidba nakita i novca oduzimanje mogućnosti da neko od članova porodice upotrijebi pokretne vrijednosti kada poželi da se osamostali, odnosno napusti zajednicu. Nakit je vrlo rijetka, običajnim pravom neosporena imovina žene. Raspolaganje nakitom diskreciono je pravo žene, osim ako je riječ o nakitu koji spada u kategoriju mehra, tj. vjenčanog dara koji, u slučaju da muž iz opravdanih razloga zatraži i dobije razvod mora, vratiti bivšem mužu (Pogl. Pišev 2010). Uvriježeno je da ga majka, prema vlastitom nahođenju, dijeli prvo svojim kćerima, a potom nevjestama, nećakama i drugim ženskim osobama. Upravo zato što se nasljeđuje po ženskoj liniji nakit u patrijarhalnoj zajednici nije zajednička porodična imovina, ali jeste simbol isticanja porodičnog preobilja, moći i ugleda kuće. Iz istih razloga prodaja nakita je javni i sramotni čin propasti. Diranje u nakit opravdava se samo pri velikim obiteljskim tragedijama (bolesti ili smrti), ili pri velikim oskudicama i gladi, i to samo onda kada ukućani ne snose odgovornost za takav položaj svoje porodice. Ne možemo reći da je Agan imao valjane razloge za donošenje ove odluke, prije se može kazati da je to ishitreni hir njegovog inata i želje da ostane odan svom ustezanju od zaplitanja u erotičnu mrežu koju plete najmlađa snaha. Stoga možemo zaključiti da je posezanje za modalitetom moći u ovom slučaju neka vrsta odbrambenog oružja Agana Babunića.

Inače, moć se u društvu legitimira ili dobrovoljnim pristankom, konsenzusom uspostavljenim "vladavinom većine" ili se sprovodi silom (nasiljem). Za rodnu politiku operativni su i prvi i drugi način socijalizacije muško-ženskih odnosa, kako unutar tako i izvan patrijarhalne matrice. Patrijarhalna tvorba ljudske osobnosti duž stereotipnih linija rodnih kategorija uključuje njegovanje i razvijanje kategorija kao što su inteligencija, snaga, moć i efikasnost u muškarca i pasivnost, neznanje, pokornost, nemoć i nesposobnost kod žena. Uz navedene karakteristike ženski svijet stigmatiziran je i stereotipom da je svrha žene ograničena na razinu biološkog iskustva:

"Muškinje i sitnija ženska djeca još su nekako mogli da pobjegnu stoci, na njivu da se zadrže u dvorištu, ali su žene i najstarija Muhidinova kći bile utamničene. Najteže je tamnicu podnosila Dževahira." (Sušić 1986: 91)

Ipak u Sušićevom romanesknom svijetu, sukladno ideologiji socijalnog humanizma i klasne emancipacije, prevladavanje krutog poimanja uloge žene pitanje je vremena, jer, marksističkom terminologijom kazano, osviještene proizvodne snage (Autor apostrofira trgovce i zanatlije budući da svoju radnju smješta u period kasnog feudalizma i pojave ranog kapitalizma.) neminovno će promijeniti proizvodne/društvene odnose:

"Drugačiji svijet i shvatanje starješinstva, podređenosti, sloge i vrijednosti vajao je Fati-Kadunina osjećanja prava nad drugim i privrženosti drugima. U skromnim i složnim kućama trgovačkim i zanatlijskim, dok je rasla i djevovala, ni bog nije bio strašna svemoć, ni sredstvo zastrašivanja, nego više dobrodušan djed koji bdije, prati, kažnjava, ali daleko više prašta, i s kojim su svi ljudi kao i trave i bube i ptice jedinstveno tijelo svega postojećeg, pleme u kojem se navika na jedinstvo donosi rođenjem i učvršćuje životom" (Sušić 1986: 65)

KA ZAKLJUČKU

Prepreka toj optimaliziranoj viziji progresa je kolonijalni identitet zajednice kojoj Babunići pripadaju i koju metonimijski reprezentuju. Imponirajući se u svojoj porodici Agan postaje njen vođa, alfa mužjak prema kome svi imaju veliki respekt. Taj status, strahopoštovanje koje uživa, su mu omogućili svaku vrstu sprovođenja sile. Agan Babunić je (re)produkt svega onog što predstavlja jednu od konfiguracija bošnjačkog identiteta. I on sam je, međutim, kolonijaliziran iznutra, i ta činjenica

blokira sve što u dobrim namjerama pokušava i što nije nikome prije njega pošlo za rukom. Njegova vladavina unutar porodice Babunića završava na isti način koji je on primjenjivao – silom. Ali, imajući u vidu činjenicu da se u pitanjima odnosa društva i identiteta "struktura i akcija ne mogu razdvojiti jer se međusobno konstituiraju" (Džafić, Krčalo 2017: 127), etički avanz njegove misije na jednoj od prijelomnica bosanske povijesti u proklizanom je profitu i sasvim onkraj njegovih namjera ostaje zabilježen u onome što pohranjuje kultura pamćenja a što sasvim precizno uočava i Alma Denić-Grabić:

"Proces kolonizacije dvostruko usmjeren – izvana, i iznutra, razobličava se u zakonu Fati-Kadune koja kaže: "Svako nasilje je isto. Samo su pravdanja različita."(N, 274.), čime se *Nevakat* ostvaruje kao proza koja etičnošću naracije i diskursom Drugog zastupa humanističku dimenziju bosanske historije." (Denić-Grabić 2009 :83)

Upravo u tom smislu i ovaj Sušićev roman posvjedočuje kolaborativan sinergijski odnos kulturnomemorijskog i identitetskog narativa karakterističan za novovjekovnu bošnjačku i bosanskohercegovačku književnost.

LITERATURA

Izvori

1. Sušić, Derviš (1986), *Nevakat*, NIŠTRO "Oslobođenje", Sarajevo

Citirana literatura

1. Agić, Nihad (2010), *Književnost i kulturalno pamćenje*, CKO, Tešanj
2. Anić, Vladimir (1994), *Rječnik hrvatskoga jezika*, Novi liber, Zagreb
3. Batler, Judith (2000), *Nevolje s rodom: feminizam i subverzija identiteta*, Ženska infoteka, Zagreb
4. Coser, Lewis A. (1992), "The Revival of the Sociology of Culture: The Case of Collective Memory", *Sociological Forum*, 7 (2): 365–373.
5. Denić-Grabić, Alma (2009), "Romanesknii svijet Derviša Sušića", *Novi Izraz*, Časopis za književnu i umjetničku kritiku, januar-juni, Sarajevo, str.74-83.
6. Duraković, Enes (1998), "Književno djelo Derviša Sušića", u *Bošnjačka književnost u književnoj kritici* knjiga IV: Novija književnost – proza, Alef, Sarajevo, str. 531-543.

7. Duraković, Enes (2012), *Obzori bošnjačke književnosti*, Dobra knjiga, Sarajevo
8. Džafić, Adnan, Nezir Krčalo (2017), *Kriza identiteta u savremenim društvima (povratak ka izvjesnosti)*, autorsko izdanje, Sarajevo
9. Foucault, Michel (1994), *Nadzor i kazna: Rađanje zatvora*, Informator, Zagreb
10. Foucault, Michel (1990), *The History of Sexuality*, Volume I. An Introduction. Penguin Books
11. Halbwachs, Maurice (1992), *On collective memory*, The University of Chicago Press, Chicago
12. Kazaz, Enver (2004) *Bošnjački roman XX vijeka*, Naklad Zoro, Sarajevo
13. Kos, Suzana (2012) "Žena i ideologija(e), Feministička poetika Alexandre Berkove", *Umjetnost riječi*, god. 55., br. 3-4, Zagreb, str. 221-241
14. Lachmann, Renate (2002), *Phantasia / Memoria / Rhetorica*, Matica hrvatska, Zagreb
15. Lovrenović, Ivan (1994), *Labirint i pamćenje. Kulturnohistorijski esej o Bosni*, Bosnische Bibliothek, Klagenfurt
16. Lovrenović, Ivan (1984), "Stare osnove i nove vertikale" u: *Savremena književnost naroda i narodnosti BiH u književnoj kritici*, Svjetlost, Sarajevo, 35-41. [Savremena književnost naroda i narodnosti BiH, knj. 1., priredili Ivan Lovrenović, Vojislav Maksimović i Kasim Prohić]
17. Moranjak-Bamburać, Nirman (2001), "Bosanski duh i aveti postmodernizma", u *Razlika/Difference*, Časopis za kritiku i umjetnost kritike, godina 1, br. 2, Tuzla, str. 31-48.
18. Peternai Andrić, Kristina (2012), *Ime i identitet u književnoj teoriji*, Anti-barbarus Zagreb
19. Pišev, Marko (2010), "Kulturni modeli islamskog braka", *Antropologija* 10, sv. 1, str. 49-79.
20. Spahić, Vedad (2018), „Anticipativna poetika tajnog spisa: O književnim vrednotama i novovjekovnoj etici Bašeskijina nekrologija“, *DHS - Društvene i humanističke studije* 1 (4), Tuzla, str. 189-194
21. Zlatare, Andrea,(2004), *Tekst, tijelo, trauma: ogledi o suvremenoj ženskoj književnosti*, Naklada Ljevak, Zagreb
22. Zlatare, Andrea (2101), *Rječnik tijela : dodiri, otpor, žene*, Naklada Ljevak, Zagreb
23. Westwood, Sallie (2002), *Power and the Social*, Rotledge, London and New York

VAKAT FOR "NEVAKAT": IDENTITY CREATION AND IDENTITY POLICY IN DERVIŠ SUŠIĆ'S NOVEL

Summary

Identity is a topic of intense discussion in recent decades, not only in scientific circles, but also among society at large. In this regard, the unstable Bosnia-Herzegovina and Bosniak identity generated by the parallel and traumatic processes of Europeanisation and late nationalization are extremely interesting to researchers of various disciplines, including literature. Turbulent times leave their mark not only through material evidence (or deletion or absence of such evidence), but also in shaping individual identities. In literary texts, Bosnia-Herzegovina writers question these mostly from the individual position. In this respect, the novel "Nevakat" by Derviš Sušić is paradigmatic. This paper will focus on Agan Babunić, Bosniak of noble origin, an heir to the oriental tradition, exploring the construction of personal history (the trial of maturity), and perception, i.e. the construction of reality in the eyes of a returnee from abroad, including his positioning of Bosnia in the imagined and the real social and historical context. For Agan, Bosnia presents cultural and identity framework into which he is trying to repatriate and find himself over again. In this sense, the goal of this work is to explore how this novel deals (and resolves) the relationship between the subject and the historical, ethnic, and identity issues. The starting point to Sušić's worldview - Marxist humanism - is also an essential angle of illumination and understanding of decisions and actions of his heroes, whether it be a deviation from the fixed ways of life or from the psycho-social and gender aspects of their existence. Special attention is given to the construction of identity, representation of female characters, and references to the cultural memory through the application of recent theoretical models (Judith Butler, Michel Foucault) and findings, especially about genealogy, gender, and border identities. The analytical-interpretational mechanism that had been put out, has testified that the novel, "Nevakat", characterises the bond between culturally-memorial identity of the narrative which the new era of Bosniak and Bosnian-Croatian literature is known for.

Key words: identity, Marxist humanism, genus, memory

Adresa autora

Authors' address

Indira Durmić

JU Mješovita srednja saobraćajna škola Tuzla

i.durmic@bih.net.ba